

הרב משה מרדכי פרבשטיין
חבר בית הדין הרבני, נתניה

פסיכיאטריה והלכה – תשובות

ראשי פרקים

- א. המצבים הרפואיים בהם מוגדר אדם כ"שוטה" או "פתי".
הגדרת "שוטה"
מקרים לא חד משמעיים
"שוטה לדבר אחד"
טעם הסוברים, ש"שוטה לדבר אחד" נידון כשוטה
דרגת החומרה של השטות בדבר אחד
סיכום סוגיית "שוטה לדבר אחד":
- ב. מפגר - ה"פתי"
דרגת הפיגור
היחס ההלכתי למפגר
חיוב במצוות של המפגר
- ג. המשמעות ההלכתית של מצבי שכרות, או תחת השפעת סמים.
דרגות השכרות
"שכרותו של לוט"
"מבחן הפכחות": הבנה - או כושר שיפוט?
סיכום סוגיית השיכור והנתון להשפעת סמים

"שוטה גמור" או "שוטה" סתם. כאשר שיבוש הדעת חל רק בחלק מצומצם ומוגדר של החשיבה או ההתנהגות, ובשאר דבריו הוא נוהג ופועל כשורה, הוא נקרא בפי הפוסקים "שוטה לדבר אחד". יתירה מזו, הלוקה במחלה שיש בה תקופות של רגיעה, בשעת הרגיעה אינו נידון כשוטה, וזאת על אף שאותה מחלה עדיין קיימת בו וגורמת לו לעיתים לשיבושים חמורים.

ההלכה מבחינה באופן ברור בין ה"שוטה" לבין ה"פתי": השוטה, הוא כאמור מי ש"דעתו משובשת עליו". הפתי הוא המפגר, בעל מנת המשכל הנמוכה, שאינו מתפקד כבן דעת (עי' סמ"ע חו"מ סי' ל"ה ס"ק כ"א).

במצבים קיצוניים, הן אצל השוטה והן אצל הפתי, הרי הם נידונים ללא ספק כמי שאין לו דעת.

לגבי השוטה: כאשר מחלת הנפש היא בדרגת חומרה כזו, שלחולה אין קשר עם המציאות, ודעתו משובשת לגמרי, ברור שאין

א. המצבים הרפואיים בהם מוגדר אדם כ"שוטה" או "פתי".

1. הגדרת "שוטה"

"שוטה" בהלכה אינו מושג הזהה ל"חולה נפש", שוטה הוא כל מי שנשתבשה דעתו, ונפגעו אצלו תהליכי המחשבה או ההתנהגות. שיבוש זה יכול לקרות מסיבות שונות: מחמת מחלת נפש, מחמת "רוח רעה", מפגיעה מוחית, ממחלות זיקנה, או מכל סיבה שהיא - ואין כל הבדל הלכתי בדבר. ההלכה העוסקת בשוטה אינה מתייחסת, לרוב, לסיבה שגרמה לשטות אלא לתוצאותיה. לדוגמא: הלוקה בדיכאון, אינו נקרא שוטה אלא אם המחלה גורמת לו שיבוש בחשיבה או בהתנהגות.

ברור, שלא כל שיבוש בחשיבה או בהתנהגות יקבע שם שוטה. רק שיבוש בדרגת חומרה מסויימת יגרום להחיל על האדם שם זה. כאשר שיבוש הדעת חל בהיקף רחב של חשיבה והתנהגות, הוא נקרא בפי הפוסקים

דיכאון ומניה, מצבי חרדה בדרגות שונות, שגוען גדלות, הפרעות שונות ועוד. במסגרת דיון זה נתמקד רק בשלשה מצבים של שיבוש הדעת שאינם כה קיצוניים וחד משמעיים: האחד, הפרעות פסיכוטיות למיניהן, כאשר ההפרעה מתבטאת בדבר מסוים בלבד, בקטע מוגדר מן ההתנהגות, ובשאר הדברים נראה שהאדם נוהג כבן דעת לכל דבר. השני, בפיגור חלקי, כאשר קיימת דרגה מסויימת של הבנה ויכולת הבחנה. השלישי, בהפרעה זמנית מסיבה חיצונית, כגון השפעת שכרות וסמים.

בשלב הראשון יש צורך לאבחן נכונה את מצבו של הנידון ולקבוע את סוג הפגיעה היקפה ודרגת חומרתה, וזו היא נקודת מפגש חיונית בין הרב הפוסק ובין הרופא.

המצב הראשון שבו נדון הוא ה"שוטה לדבר אחד", שכאמור, הוא מצב בו הפסיכוחה מתבטאת רק בקטע מוגדר מן ההתנהגות, ובשאר הדברים נראה שהאדם נוהג כבן דעת לכל דבר.

3. "שוטה לדבר אחד"

נענין שוב בתיאור מצב, אחד מני רבים המופיעים בספרות ההלכה, והוא תשובת ר' מרדכי קמחי (בערך בשנת 1300 למנינם):

"מזה שתי שנים מהומות דמיונות יבהלוהו תמיד, מדמה שיש אנשים בבטנו ויפחידוהו", כתוצאה מכך נמנע משלשה דברים, אינו אוכל בשר ואינו שותה יין ואינו ישן על מיטות, "כי לפי מחשבתו הבשר והיין יגדילו חוליו, ובהיותו שוכב על המיטות ידמה כי האנשים אשר בבטנו יפחידוהו, ולכן ישן ע"ג קרקע ועל גבי ספסלים, ולא נמצאת דעתו משובשת אלא באלו הדברים, ושואל כענין ומשיב בשאר דברים" (שו"ת חכמי פרובינציה סי' נ"ז).

לגבי התייחסות ל"שוטה לדבר אחד" בהלכה, נחלקו הדעות. נדון בשתי שיטות עקריות:

כל תוקף למעשיו ואינו אחראי להם. במצב זה אין הבדל הלכתי - מהי הסיבה לשיבוש דעתו, ומאיוזו מחלת נפש נובע שיבוש הדעת.

הנחה זו אינה צריכה ראיה, אנו נדגים אותה משו"ת עטרת חכמים (סי' י"ח). במקרה זה רצה השואל להבחין בין הסיבות הגורמות לשיבוש הדעת, וטען שאם הוא נובע מדיכאון, אין החולה נידון כשוטה. הרב המשיב דחה את דבריו, וכתב:

"ומה שרצה להמציא, שאם השטות מצד חולי מרה שחורה שאנו קוראים מלנכוליה אינו בכלל שוטה, לא נראה כן, דבאמת שם מלנכוליה הוא גם משוגעים גמורים, כידוע לאשר יש לו ידיעה קצת בספרים מחוברים לזה. וממילא אם הגיע האדם בעל המלנכוליה להתמיד בדבר שטות בדבר המורה על טירוף דעת, בוודאי הוא בכלל השוטים, וכל עוד שלא יצא אל פועל כזה, רק שמתבודד מחברת אנשים וחושק לישב יחידי בחשך, אינו בשם שוטה. והכל הולך אל מקום אחד שאם נראה באדם טירוף דעת ומשובשת דעתו תמיד בדבר מן הדברים הוא שוטה יהיה סיבתו מה שיהיה".

מענין לראות כי הרב הפוסק - שהיה מגדולי הפוסקים בדורו - הסתמך על ספרות הרפואה שבזמנו, אולם לא הסתפק בהגדרה הרפואית של המחלה, אלא תבע לבדוק את רמת חומרתה, כפי שמתבטאת בהתנהגות החולה, וקבע כלל, שקנה המדה להגדרת "שוטה" היא חומרת המחלה ולא סוג המחלה. כן הוא גם לענין המפגר: בפיגור עמוק אין מקום לדיון במעמדו ההלכתי, וברור שאינו בן דעת.

2. מקרים לא חד משמעיים

הבעיה בהגדרת השוטה בהלכה היא כאשר המקרים אינם כה חד משמעיים.

בספרות ההלכתית קיים חומר רב ומגוון ביותר, הכולל בין היתר מאות תשובות בספרות השו"ת, המתייחסות למצבי מחלת נפש שונים ולדרגות חומרה שונות, כגון מצבי

מתגלגלות באותה השעה במוחו, ומה מניע אותו באמת, ודברים אלו אינם ניתנים לבדיקה. שיטה זו מתייחסת לתהליך המחשבתי והנפשי כאל מכלול אחד, וסוברת שאין אפשרות להוכיח שהפגיעה מוגבלת לפרט אחד. המיצגים של שיטה זו הם חכמי פרובינציה הנ"ל, שפסקו על אותו חולה שדינו כשוטה, ואינו יכול לגרש את אשתו, לפי:

"שהשוטה שאמרו חכמים, אין הזלכים בו אחר מה שנראה בו מיישוב הדעת בשאר דברים, אלא אחר שאחזו אחד ממיני השעמום בלי הפסק, אפילו ידבר דברים שיש בהם ממש, ויעשה מעשים אין בהם זרות, הרי הוחזק שוטה...אע"פ שאנו רואים אותו מיושב בשאר דברים לענין מראית העין, אין סומכין על יפי דעתו, וממעשיו נוכיח על מחשבתו שכל שיחשוב ויאמר מדעתא שגישתא הוא...ולפיכך לא נשנית בדיקה בשוטים..."

(יש עדיין מן הצורך להרחיב את הדיון בשאלה - מדוע לשיטה זו הוא נידון לשוטה ודאי, ולא לספק שוטה).

בדרך שניה ניתן לפרש, שהטעם אינו קשור בבדיקה ובאבחנה של מצבו הנפשי בשאר הדברים, אלא שמעצם הגדרתו בהלכה הינו בכלל השוטה. זה הוא חידוש הלכתי, ולפיכך השלכותיו ההלכתיות מוגדרות יותר, ורב מאד החומר העוסק בדיון בהשלכות אלו.

אף שיטה זו מתייחסת לאדם כמכלול, אך לא בפן הרפואי של הפגיעה, אלא בתפיסה ההלכתית. שיטה זו סוברת שאין "שוטה למחצה", ומי שהוא "שוטה בדבר אחד" דינו כשוטה בכל, וגם כשהוא פועל בשיקול דעת, אין תוקף למעשיו. ומטעם זה לא שייכת בו בדיקה בשאר הדברים, כי על אף שהוא מבין - דינו כשוטה. המיצג של שיטה זו הוא בשו"ת עונג יום טוב (סי' קנ"ג) שכתב:

"והטעם לא משום שאם ראינו שנשתבש בדבר מן הדברים אנו חוששים שמא עשה בלי דעת... אלא הטעם, שזה שדעתו

השיטה האחת, מחמירה ומתייחסת למי שיש לו הפרעה ושיבוש בדבר אחד, כאל שוטה לכל דבר. אף אם נבדק, והוברר שהוא מבין ומתנהג כשורה ביתר הדברים, עדיין בכלל השוטים הוא. המיצג הבולט של שיטה זו הוא הרמב"ם, שכתב:

"ולא שוטה שהוא מהלך ערום, ומשבר כלים, וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו, ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים, אע"פ שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים, הרי זה פסול, ובכלל שוטים יחשב" (הלכות עדות פ"ט ה"ט).

השיטה האחרת סוברת שאדם כזה טעון בדיקה, ויתכן שיהיה דינו כאדם רגיל. אכן, היותו פגוע או משובש בדבר אחד, הרי זו סיבה המחייבת בדיקה יסודית עד כמה פגעה בו ההפרעה באופן כללי, אבל לאחר שנבדק והוברר שהפגיעה מוגבלת, והוא נבון ונוהג כשורה ביתר הדברים, דינו בהם כפקח. המייצגים הבולטים של שיטה זו הם בעלי התוספות שכתבו:

"כיון שהוא שוטה באחד, ודאי יש להחזיקו בחזקת שוטה לכל דבר" (חגיגה ג' ע"ב ד"ה דרך).

ופרש את דבריהם בתבואות שור (יו"ד סי' א' ס"ק י"א), שפרוש הביטוי "יש להחזיקו בחזקת שוטה לכל דבר", שכאשר עושה מעשה שטות בדבר אחד ואין באפשרותו לבדוק בדיקה יסודית, אז אנו מניחים שאכן הוא שוטה בכל דבריו, עד שיתברר אחרת, אבל אם נבדק והוברר שבשאר דבריו הוא בן דעת, ושואל ומשיב כהלכה ומדבר בחכמה, אינו נידון כשוטה.

4. טעם הסוברים, ש"שוטה לדבר אחד" נידון כשוטה

בדרך אחת ניתן לפרש, שכיון שנשתבשה דעתו בדבר אחד, אף אם לכאורה הוא מדבר ומתנהג כשורה, שוב אין אנו יכולים לסמוך על שיקול דעתו בכל הדברים. משום שאי אפשר לדעת אילו מחשבות שטות

אחרת, אין מעשה זה מספיק כדי להגדירו כשוטה.

6. סיכום סוגיית "שוטה לדבר אחד":

שתי שיטות עיקריות בדבר. שיטה אחת מקבלת באפשרות שאדם נפגע רק בקטע מסוים ובשאר הדברים הוא פקח. לשיטה זו טעון החולה בדיקה יסודית, אבל לאחר שנבדק והוברר לנו שהפגיעה מוגבלת, דינו בשאר דבריו כפקח.

השיטה האחרת אינה מקבלת את המושג של פגיעה חלקית, וטוענת כי אם דרגת הפגיעה חמורה, עד שפוגעת בתפקוד התקין, והיא גם מתבטאת במעשים שדרגת השיבוש בהם חמורה, אזי אין לסמוך על הבדיקה על אף שבשאר הדברים נראה לנו שהוא שפוי ומבין את כל מה שעושה.

טעמים של דברים אלו הוא, או מבחינת האבחנה, כאשר ההנחה היא שאין אפשרות להוכיח שהפגיעה מוגבלת לפרט אחד. או מבחינה הלכתית, הואיל וההלכה מתייחסת לאדם כמכלול, וסוברת שמי שהוא "שוטה בדבר אחד" דינו כשוטה בכל, וזאת על אף התנהגותו התקינה בדברים אחרים.

לסיום, נביא דוגמה של פסיקה בה באות לידי ביטוי המסקנות של דיונינו. לפנינו תיאור נוסף של מצב שנמצא בפוסקים, והתייחסותם אליו. בשו"ת בית יצחק (אה"ע"ז ח"ב סי' ד') כתב:

"בדקנו את האיש כמה פעמים ודברנו אתו והוא משיב על כל השאלות בדעת... אך דבר אחד נמצא בו כי יש לו פחד מחיצונים - שדים - ואומר בכל פעם "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", ושאלנו אותו למה אומר כן, והשיב כי החיצונים מסיתים אותו לומר דברים רעים, ומבלבלים אותו במחשבות רעות, ומסיתים אותו לומר שבעה מצורעים, ופעם אמר שמסיתים אותו לומר "עפר ואפר" והוא אינו רוצה לצית להם, לכן אומר בכל פעם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

משובשת לפעמים בדבר אחד מהדברים לא נקרא בר דיעה בדיני התורה".

לשיטה זו הסכימו עוד מגדולי הפוסקים, וביניהם שו"ת מהר"י אסאד, ובדורנו שו"ת משנת ר' אהרון (קוטלר).

5. דרגת החומרה של השטות בדבר אחד

חשוב להדגיש, כי בשיקול הדעת ההלכתי עוסקים הפוסקים גם בסוג ההפרעה ובחומרתה. הנודע ביהודה כתב (באור הישר סי' ל"ד), שאין השוטה לדבר אחד נידון כשוטה, אלא אם ההפרעה חמורה כל כך שגורמת לו שיעשה מעשים של שטות, היינו שגורמת לו הפרעה תפקודית, אבל אם ההפרעה בדבר אחד מתבטאת בדיבור בלבד, וביתר הדברים מדבר ושואל כענין, אינו נחשב שוטה כלל. ומעניין ביטוי של בעל הבית יצחק -

"שהרי כל אדם עלולים ליפול בו מחשבות זרות, אלא שמי שהוא בעל שכל חזק אינו מוציא מחשבתו אל הפועל בדיבור, ועד שיוציא את מחשבתו במעשה אינו נידון כשוטה". (אה"ע"ז ח"ב סי' ד')

כדי לקבוע את קו הגבול המציין את החולה בדבר אחד כשוטה, בוחנים הפוסקים את בטויי ההפרעה לאור "סימני שוטה" שנשנו בגמ' (חגיגה ג' ע"ב):

"ת"ר איזהו שוטה, היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרע את כסותו"

ובברייתא אחרת נוסף סימן "המאבד מה שנותנים לו". וכתבו הפוסקים, שנשנו סימנים אלו לומר, שכדי לקבוע על אדם שהוא שוטה, צריך שהשטות שהוא נוהג בה תהיה חמורה כעין הדוגמאות שנשנו בחגיגה. (וכ"כ המהרי"ק שורש י"ט; וכ"כ ר' שאול אמסטרדם באור הישר סי' כ"ט). לפיכך פסקו - בענין הגט המפורסם מקליווא - שמי שיש בו פחד שוא, אינו נידון כשוטה, אם מתוך פחדו אינו עושה מעשים החורגים מן המקובל, ואף אם נסע מתוך פחדו למדינה

ועדיין צריך בירור). ואילו שיטת הרמב"ם היא (מכירה פכ"ט ה"ו) שעד גיל גדלות נדרש שיהיה הקטן חריף כדי שיהיה דינו כמי שהגיע לפעוטות.

הפוסקים שדנו להשוות את רמת דעת המפגר לרמת הדעת של "פעוטות" עוסקים בהגדרה הכללית של "דעת", ובגדרי דעת של קטן, ומתוך כך למדו את גדרי הדעת אצל מפגר. זה הוא נושא רחב החורג ממסגרת דיוננו.

דרך נוספת היא ביאור הגדרת הרמב"ם ל"פתאים", כדלהלן. הרמב"ם הבחין בין המושגים "שוטה" ו"פתי". "שוטה" הוא מי שנטרפה דעתו, ה"פתי" - כולל את הפיגור לסוגיו, (ועליו הוא דן בהלכה י'). וזה לשונו:

"הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרים זה את זה, ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ" (עדות פ"ט ה"ט-י').

בהלכה זו של הרמב"ם, קנה המידה הוא רמת החשיבה. הרמב"ם הגדיר את דרגת הפיגור של "הפתאים ביותר" והיא - "שאינ מכירין דברים שסותרין זה את זה", אולם הגדרה זו עדיין טעונה הסבר, באיזו רמת חשיבה מדובר. האם כוונת הרמב"ם לאלו שאינם מבחינים אפילו בין הן ללאו, בין דבר והיפוכו, ואז זו הגדרה מצמצמת - דהיינו שבכלל מפגרים נכללים רק אלו שהינם בדרגת הבנה נמוכה ביותר. או שכוונת הרמב"ם לאלו שאינם מבחינים בין דברים שבהם נדרשת רמת גבוהה יותר של הבחנה והבנה, ואז ההגדרה רחבה יותר, שבכלל מפגרים גם בעלי רמת דעת מסויימת.

הפוסקים הוכיחו מדברי הרמב"ם שההגדרה הרחבה יותר היא הנכונה, ולא מספיקה הבחנה בפעולות פשוטות ויומיומיות כדי להוציא מכלל המפגר -

"דבזה הדבר פשוט, שהן גרועים מחרש ושוטה, ולא היה צריך לאמרו, אלא כוונתו לומר שאין מכירים דברים שסותרים זה את זה בדברים שצריך שום שכל להבין ולהבחין

ופסק שם להתיר לו לגרש את אשתו, כיון שהשטות אינה גדולה כל כך כמו אלו שהזכרו בגמרא, ועוד, שלא עשה מעשי שטות, אלא רק דיבורים, וצרף את דעת הסוברים שהשוטה בדבר אחד אינו נידון כשוטה. לומר, זוהי דוגמה לכך שפסק ההלכה נבנה משיקול דעת הלכתי מורכב, הכולל את מצבו של החולה, אופי וביטויי ההפרעה (מחשבה - דיבור - מעשים), וההגדרה הלכתית.

ב. מפגר - ה"פתי"

1. דרגת הפיגור

דיוננו הוא, כאמור, בפיגור חלקי, בו קיימת דרגה מסויימת של הבנה ויכולת הבחנה. עניננו, לנסות ולהגדיר מבחינה הלכתית את דרגת ההבנה הנדרשת מן המפגר כדי שיהיה תוקף למעשיו, וכן למצא את השווה והשווה בין המפגר לשוטה. בנושא זה, במיוחד, חשוב שיקול הדעת של הדיין, או הרב הפוסק, בכל מקרה לגופו, כפי שהדגיש הרמב"ם:

"ודבר זה לפי שיראה הדיין, שאי אפשר לכיין הדעת בכתב" (הלכות עדות פ"ט ה"י, וע"ע שו"ת או"ש סי' י"ב).

שאלת אמת המדה שעל ידה יקבע שם "פתי" על האדם, היינו שהפיגור הוא בדרגת חומרה כזו שהלוקה בו נידון כשוטה, נידונה על ידי הפוסקים בכמה פנים. אחת הדרכים לכך, היא קביעת אמת מידה על ידי השוואת רמת הדעת של השוטה המפגר לרמות דעת שונות שנשנו אצל הקטן, כגון "דעת כפעוטות" וכיוצא בה.

שיעור דעת כ"פעוטות" פירשה הגמ' (גיטין נ"ט ע"א ועוד) שהוא משיגיע הקטן לגיל שש ועד גיל עשר, לפי מידת חריפותו והבנתו. ונחלקו ראשונים בדבר, דעת הרא"ש וסיעתו (גיטין שם) שהדרישה שיהיה הקטן חריף היא רק עד שיגיע הקטן לגיל עשר, אבל משיגיע לגיל זה אף אם אינו חריף דינו כמי שהגיע לפעוטות (לפי זה לכאורה שיעור הדעת הוא מקביל לדעת הממוצעת של קטן בן שמונה,

חוסר היכולת לתחום את גבול דרגת ההבנה הנדרשת. וז"ל המהרי"ק:

"אבל מי שהוא מיושב בדעתו - שאין בו טרוף הדעת - ומה שהוא אומר הוא אומר בישוב הדעת, אלא שאינו מבין עניני העולם כשאר בני אדם, נראה לע"ד שמעשיו קיימים בכל מילין, שהרי על כרחנו צריך איזה גבול ושיעור לומר באיזה ענין יחשב מבין ובאיזה ענין לא, שהרי יש מבין מעט ויש מבין הרבה, יש ממחר להבין כבר כשהוא בן שש ושבע ויש מאחר, ואין הדעות שוות, הא למדת שאין לנו אלא מה שאמרו חכמים בפ"ק דחגיגה איזהו שוטה וכו'".

לדעת המהרי"ק, נימוק זה של חוסר היכולת לקבוע קו גבול ברור לרמת ההבנה הנדרשת, דיו כדי לקבוע שהמפגר אינו בכלל שוטה, ואף דרגת הבנה מינימלית מועילה לקיום מעשיו. ונשאלת השאלה, לשיטה זו מה דרגת ההבנה הנדרשת מן המפגר למתן תוקף למעשיו. אף כאן הדיון הוא בשאלת רמת החשיבה הנדרשת ממנו לגבי אותו מעשה מסוים.

דעת העיו"ט (שם) היא שמספיקה רמת הבנה כזו - שידע ויבין את משמעות מעשיו, ולא נדרשת יכולת שיפוט כדי שיחולו מעשיו המפגר. גרון העיו"ט היה "במי שקשה להבין את דיבורו, ואפילו אנשים הרגילים עמו תמיד אינם יודעים דיבורו לפרקים, וגם דעתו חלושה מאד עד שאינו מבין כל הדברים כדרך שמבינים שאר בני אדם, כי אם דברים שרגיל בהם ביותר, ואינו מבין ענין לאשורו, ומעט מאד בינתו במקח וממכר, וגם לספור אינו יודע".

ברור לפי תיאור זה, שהמדובר באדם שאין לו יכולת שיפוט והבנה "בדברים הצריכים לב להבין", ופסק העיו"ט:

"האיש הזה קידושיו קידושין, דאנו רואים שיכול ליקח דבר המורגל בו מן השוק,

בין הן ללאו, ואינם מבינים אמיתותן של דברים ותכליתן כדרך שאר העם". (גט מקושר בולא, סי' ט"ו).

אף העונג יו"ט (סי' קנ"ג סק"ה), הוכיח ופרש בדעת הרמב"ם, שכדי להוציא אדם מכלל הפתאים נדרשת הבנה "בדברים הצריכים לב להבין". ובלשונו, נדרשת רמת משכל המאפשרת הבחנה ברמה גבוהה יותר. והרי זו עוד נקודת מפגש בין המאבחן לפוסק.

2. היחס ההלכתי למפגר

הגדרה זו לגבי המפגרים מוסכמת בדרך כלל בפוסקים, אבל נחלקו הפוסקים לגבי המעמד ההלכתי של אדם שהוגדר כמפגר.

יש הסוברים שה"פתי" (= מפגר) נידון כ"שוטה לכל דבר", כלומר: אין תוקף משפטי לכל פעולותיו, והוא פטור מן המצוות (גט מקושר שם, ועוד). לכאורה כן כתב הרמב"ם:

"הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרים זה את זה, ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ...הרי אלו בכלל השוטים".

לעומתם, יש הסוברים שה"פתי" אין דינו כשוטה, אלא הוא טעון בדיקה לגבי כל מעשה בו אנו דנים לגופו. כלומר: אם הוא בגדר "פתי", אמנם אי אפשר לתת תוקף הלכתי למעשה הנידון בלא בדיקה - ובזה הוא אכן שונה מכל בן דעת - אבל אם נבדק והתברר שהבין את המשמעות הפשוטה של הדברים שעשה, הרי יש תוקף למעשהו.

לשיטה זו, דברי הרמב"ם ש"הפתאים הם בכלל השוטים", אינם אמורים אלא לענין כשרותם לעדות ולא לכל שאר הדינים, וכן היא דעת המהרי"ט (אהע"ז סי' ט"ז). גם המהרי"ק (בשו"ת החדשות סי' כ') סובר שאין דין המפגר כשוטה, ולדעתו גם הבנה מינימלית מספיקה כדי לקיים את מעשיו המפגר. נימוק מענין נתן המהרי"ק לכך, והוא

שוטה. אבל נראה שיש להבדיל בין החיוב החלקי במצוות לגבי מפגר לבין החיוב החלקי לגבי שוטה לדבר אחד, ענין זה תלוי ביסוד חיוב המפגר במצוות, וכפי שיבואר.

הפגם בשוטה שמחמתו פטור מן המצוות אינו משום שאינו בר הבנה וכיון שאינו מבין את המצוה אינו חייב לקיימה, אלא הפגם הוא בכך שאינו בר צווי, ובכך שאינו ראוי להיות מצווה במצוה, מכיון שמי שאינו בר דעת אינו בר בחירה ואי אפשר לצוותו. וכן כתב הרמב"ם (חגיגה פ"ב ה"ד):

"מפני שאינן בני חיוב, הרי הן פטורים מכל מצוות האמורות בתורה".

והיינו שהשוטה אינו בן חיוב, ולפיכך אינו בפרשת המצוות. לפי זה דרגת הדעת הנדרשת כדי לחייב את המפגר במצוות, אינה תלויה בהיותו בר הבנה אלא בהיותו בר חיוב, ודרגת דעת כזו תלויה בשאלה האם הוא בר בחירה שאפשר להטיל עליו אחריות למעשיו (ועי' שו"ת דברי חיים סי' ע"ד שמפורש בדבריו שחיוב מצוות תלוי ביכולת שקול דעת, ולא בהבנה).

לפי זה לא יתכן שהמפגר יהיה חייב רק בחלק מן המצוות, שהרי אם הוא בר אחריות הוא חייב בכולן, ואם אינו בר אחריות הוא פטור מכולן. ואם כן יש לחלק בין המפגר לשוטה לדבר אחד, לפי שאצל השוטה לדבר אחד גם ענין האחריות למעשיו יכול להתחלק, ולדברים שאינו שוטה בהם ניתן יהיה להטיל עליו אחריות למעשיו.

הקושי בענין זה הוא, שהרי לשיטות שהמפגר אינו כשוטה הרי אפילו "הפתאים ביותר" חייבים במצוות, ואף אם לא נדון אותם כשוטים אבל ברור שכושר השיפוט שלהם לקוי. ואם כן לכאורה אי אפשר להטיל עליהם חיוב. יתירה מזו, המשמעות של חיוב במצוות אינה רק אפשרות לקיימן, אלא גם הטלת עונש על אי ביצוע המצוה או על עשיית העברה, ומסתבר שלא יתכן חיוב במצוה בלא שבמקביל יענש אם לא קיים את המצוה, כי זו משמעות המושג "מצווה

והפתי יש לו דין פקח במה שמסבירים לו וסביר, רק אנו צריכים לברר היטב - את ההלכה - מה הם הדברים שצריכים המקדש או המגרש להבין, שבלעדיהם לא יהיו הקידושין קידושין, ולבדוק האם יכולים להסביר דברים אלו לפתי הזה".

אף דעת המהרי"ק (הובאה לעיל) היא, שדרגת הבנה מינימלית מספיקה לקיום מעשי המפגר.

(לא נכנס כאן לשאלה העקרונית החשובה, אם כן מה בין ה"שוטה במקצת" למפגר, שאלה זו מצדיקה דיון בפני עצמו)

3. חיוב במצוות של המפגר

השוטה פטור מן המצוות, ואם כן נידון חיובו של המפגר במצוות תלוי במחלוקת הפוסקים האם המפגר נידון כשוטה או לאו. לסוברים שדין המפגר כשוטה, הרי כל אדם שנכלל בהגדרת מפגר, וכאמור לעיל היינו כשאינו מבין דברים "הצריכים לב להבין" - דינו לכל דבר כדין שוטה והוא פטור מכל המצוות. אולם לשיטות שאינו נידון כשוטה, הרי המפגר הוא בן מצוות.

אמנם ברור, שכשם שיש תוקף למעשי המפגר רק כאשר דרגת פיגורו היא כזו שהוא מבין את מעשיו - כפי שהוסבר לעיל - אף לענין חיוב במצוות עלינו לקבוע מה היא דרגת ההבנה הנדרשת כדי לחייבו בהן.

ויש לדון עוד האם עלינו לקבוע קביעה כללית, היינו להחליט האם הוא חייב בכל המצוות או פטור מכולן. או שמא כשם שלענין התוקף שיש למעשיו אנו דנים כל מעשה לגופו, ואם הבין את מה שפעל חל המעשה, הוא הדין לענין חיוב במצוות היה מקום לומר שחייב רק במצוות שמבין אותם, ופטור ממצוות כאשר אינו מבין את המצוה.

לכאורה שאלה זו תלויה בנידון האם יתכן שהטילה התורה חיוב חלקי במצוות. וכבר דנו בכך האחרונים לענין השוטה לדבר אחד, ונחלקו בשאלה האם יתכן שחייבה אותו התורה במצוות שלגבי עשייתו אינו

בעל בחירה בין טוב לרע, וכבר בארנו שלפי זה מסתבר שלא יתכן חיוב במצוה בלי שהמחויב שייך בפרשת שכר ועונש, וא"כ ההנחה שהניח הגרש"ז שיתכן שיהיה המפגר בר דעת לענין קיום מצוות, ואינו בר דעת לענין עונשים, צ"ע.

ענין חיובו של המפגר במצוות עדיין טעון הבהרה, ואף הוא חורג ממסגרת דיוננו.

ג. המשמעות ההלכתית של מצבי שכרות, או תחת השפעת סמים.

המושג "שיכור" כולל כידוע מצבים שונים, החל מביסוס קל ועד לטישטוש מוחלט, כשהם מצבים חולפים, ועד לפגיעה כרונית קבועה. אף הלכות השיכור תלויות בדרגת השכרות.

לגבי הנמצא בהשפעת סמים, לא מצאנו במקורות התייחסות מפורשת לשבוס הדעת הנובע מהשפעת סמים ותרופות, אולם ברור שיש להקיש, וללמוד את דין המסומם מדין השיכור, ולא מדין השוטה. שהרי אין חילוק הלכתי מחמת איזה סם נשתבשה דעתו, יין או כל סם אחר. לפיכך דיניו של המסומם לענין תוקף מעשיו, מעמדו וחיוביו, יהיו שוים לדיני השיכור.

1. דרגות השכרות

בהלכה מתייחסים לשתי דרגות עיקריות של שיכרות, "הגיע לשכרותו של לוט", ו"לא הגיע לשכרותו של לוט". וכן שנינו בברייתא (ערובין ס"ה ע"א):

"השיכור מקחו מקחו וממכרו ממכר, עבר עבירה שיש בה מיתה ממייתים אותו, מלקות מלקים אותו, כללו של דבר הרי הוא כפקח לכל דבר, אלא שפטור מן התפילה, אמר ר"ח לא שנו אלא שלא הגיע לשכרותו של לוט, אבל הגיע לשכרותו של לוט פטור מכולם."

2. "שכרותו של לוט"

מצאנו אצל הראשונים והפוסקים הגדרות שונות למצב הנקרא "שכרותו של לוט".

ועושה". ולכאורה אפשר להעניש אדם רק אם הוא בר שיפוט על מעשיו ולא די בכך שיבין את מה שעושה, ואם כן המפגר אף אם מבין את מה שעושה הרי ברור שכושר השיפוט שלו לקוי ואינו בר עונשים, ואף מטעם זה היה לו להיות פטור מן המצוות.

הגרש"ז אוירבך (שליט"א) זצ"ל גשאל מאיזו דרגת הבנה חייב מפגר במצוות, ופסק, שאם יודע שהקב"ה נתן תורה ומבין שהמצוה היא בציוויו, נחשב לבר דעת לענין קיום מצוות. וכן כתב (במנחת שלמה סי' ל"ד):

"נראה דכל שהוא מבין, ויש לו דעת כמו פעוטות, ויודע שהקב"ה נתן לנו תורה ואנו מקיימים מצוותיו, דשפיר חשיב כבר דעת לענין קיום מצוות, ובהגיעו לגיל י"ג שנה הרי הוא חשוב כגדול".

ודבריו צ"ע. לפי שלדעת הסוברים שדין המפגר כשוטה, אין מקום לדיון נפרד בדרגת הבנתו לענין חיוב במצוות, שהרי אם קיימת בו דרגת הבנה כזו "שמבין הדברים הסותרים זה את זה" בדברים שצריכים תבונה ולב להבין, או דינו כפקח לכל דבר, אבל אם אין בו דרגת הבנה כזו הרי דינו כשוטה לכל דיני התורה. ואף לדעת הסוברים שאין דינו כשוטה, לא מספיקה הבנה אלא נדרשת יכולת שיפוט ובחירה כדי שיתחייב במצוות, כפי שהוכחנו מדברי הרמב"ם. ושאלתי את הגרש"ז, והסכים שאמנם מהרמב"ם מוכח כן.

הגרש"ז הוסיף לחדש, וכתב שהדעת הנדרשת לענין קיום המצוות אינה מקבילה לדעת הנדרשת לענין עונשים, ויתכן שיחשב המפגר כבר דעת לענין מצוות, וכמי שאינו בר דעת לענין עונשים. וזה לשונו:

"ומיהו לענין עונשים, שפיר נראה דכמו דחס רחמנא על קטן, כך גם מפגר כקטן הוא דחשיב לענין זה, אע"ג שהוא גדול".

נראה שאף חידושו זה צריך עיון, לפי שדרגת ההבנה הנדרשת לחייב מצוות, שוה לדרגת ההבנה הנדרשת לענין עונשים, שהרי חיוב המצוות נובע אף הוא מהיות האדם

וההערכה שלו נפגעו, והוא עושה דברים שאילו לא היה שיכור לא היה עושה אותם, בכל זאת יש תוקף למעשיו, וקידושו קידושין. ואכן בשו"ת פני משה הוכיח הוכחה זו מדברי הרמב"ם וכתב:

"ומפני שכאשר יודע את המעשה שעושה, אע"פ שאם לא היה שיכור לא היה עושהו, קידושין קידושין וגיטו גט, אפילו שנשתכר הרבה."

וכן כתב בגט מקושר (שם):

"אבל אם השכרות לא גרמה חסרון ידיעה, אלא שנתפתה מיינו לעבור עבירה, שנתגבר יצרו עליו להנות מאותה עבירה, וכן אם קדש אשה, וכבר הכיר בה יפה וידע שלא היתה הוגנת לו, ואעפ"כ קדשה שמצאה חן בעיניו ונתרצה לקדשה, וכן אם מכר או קנה דבר שנתפתה מיינו להנות מאותו המקח לאותה שעה, אף שידע שיבוא לו הפסד ונוק מזה אח"כ, בכל כיוצא בזה כיון שלא היה חסרון ידיעה אלא שנתפתה מיינו, אע"פ שאם לא היה שיכור לא היה עושה, מ"מ כיון שמדעתו עשה הוא שגרם הפסד לעצמו, ומקחו מקח וכו'. וממיתין ומלקין אותו דהיה לו להתגבר על יצרו כיון שידע שבנפשו הוא ואעפ"כ לא נמנע."

כאמור, יש בדברים אלו חידוש, כי לכאורה כדי שיהיה תוקף למעשה אדם, או כדי שיהיה בר ענישה, לא מספיק שיבין את מה שעושה, אלא שיהיה בעל שיקול דעת ושיפוט נכונים, ו"מבחן הפכחות" היה צריך לכלול לא רק את כושר הידיעה, אלא גם את יכולת שיקול הדעת והשיפוט, והדברים עדיין טעונים הבהרה.

4. סיכום, סוגיית השיכור והנתון להשפעת סמים

ההלכה מבחינה ברמות שונות של שכרות:

(א) הדרגה הנמוכה ביותר - כאשר אינו מודע כלל למעשיו.

(א) שיכור שאינו יודע כלל מה שעושה.

דרגת "שכרותו של לוט" מתוארת לכאורה בתורה, שהרי לוט בשכרותו "לא ידע בשכבה ובקומה" (בראשית י"ט ל"ג), דהיינו לא ידע כלל מה נעשה עמו. מצב כזה, כאשר המודע מעורפל, מכונה היום "אוטומטיזם".

ואמנם כן הגדיר הרמב"ם (פכ"ט מכירה הי"ח):

"ואם הגיע לשכרותו של לוט, והוא השיכור שעושה ואינו יודע מה עושה אין מעשיו כלום, והרי הוא כשוטה, או קטן פחות מבן שש."

(ב) שיכור שאינו מודע לתוצאות מעשיו יש הסוברים ששיכור שאינו מודע לתוצאות מעשיו, על אף שיוודע מה הוא עושה, אף הוא בכלל "הגיע לשכרותו של לוט", ואין תוקף למעשיו. כן הוא הדין גם לענין ענישה. אין השיכור בר עונשין אם לא היה מודע לתוצאות מעשיו בשעה שעבר את העבירה. שיטה זו הסביר בהרחבה בגט מקושר (סי' ט"ז אות א'), ובמסקנת דבריו כתב:

"כל שנשתכר הרבה, עד שאינו מבחין בין טוב לרע, ואינו מבין מה נזק יוצא מאותו מעשה, אף שיוודע שעושה, כיון שהשכרות גורמת חסרון ידיעה, הרי זו שכרותו של לוט."

3. "מבחן הפכחות" -

הבנה - או כושר שיפוט?

הדעה האחרונה טעונה עדיין הבהרה, שהרי לשיטה זו "מבחן הפכחות" של השיכור נמדד רק בידיעה, או בהבנה של הפעולה שפעל ותוצאותיה המידיים, ולא בכושר שיפוט שקול וארוך טווח, ולכן שיכור יכול להיות נדון כשפוי אע"פ שברור לנו כי אילו היה צלול לא היה נוהג כפי שנהג.

להלכה כך פסק הרמב"ם (אישות פ"ד הי"ח): "השיכור שקידש קדושו קדושין, ואע"פ שנשתכר הרבה". כלומר, למרות שנשתכר הרבה, וברור כי יכולת השיפוט

כמו כן שלילת חרותו של אדם המסוגל לעבודה נחשבת לגרימת נזק. והנועל את חבירו בחדר בעל כרחו נחשב לאדם המזיק וחייב בתשלומי "שבת", שהם דמי הפסד שכר עבודתו (ב"ק פ"ה ע"ב, ועי' רא"ש שם סי' ג'). לפיכך יש לברר באילו תנאים יש רשות לשלול את חירותו של השוטה ולאשפוז בכפייה, וכן באילו מצבים ניתן לכפות עליו לקבל טיפול רפואי.

הסיבות הגורמות לאישפוז וטיפול כפוי בחולי נפש הן בעיקרן שתיים, האחת, כדי להגן על החברה מפגיעת החולה, והשנייה, הגנה על החולה עצמו, וכן לצורך טיפול במחלה. הדיון דלהלן יתמקד בכפיית אישפוז או טיפול לצורך רפואי.

שאלת הטיפול הכפוי היא חלק ממכלול רחב בנושא בעלות האדם על גופו. והאפשרות לכפותו לקבל טיפולים רפואיים (עי' מור וקציעה או"ח סי' שכ"ח).

כאשר המצב הוא של פקוח נפש, וכגון אם קיימת סכנת התאבדות, הרי כשם שבכל חולה יש במצב זה לכפותו לקבל טיפול (עי"ש במור וקציעה), כן גם בחולה הנפש ניתן לכפותו ולטפל במחלתו. וכן לאשפוז אישפוז כפוי לשם שמירה.

אולם כאשר אין מדובר בפקוח נפש הרי בכל חולה אי אפשר לכפותו לקבל טפול רפואי, מפני שבעלותו של האדם על עצמו נותנת לו את הזכות להחליט בעצמו האם להרפא ממחלתו, או להמשיך את חייו כחולה. לדוגמא - אדם הסובל מדוק בעיניו המונע ממנו לראות, לא יעלה על הדעת שיכפוהו לגתח את העין כדי להשיב את ראייתו. אולם לגבי חולה הנפש יש נידון יחודי בשאלת כפיית רפואי, בלא חשש סכנה.

החולה במחלה פיזית בדרך כלל אין פגיעה בסיסית בכושרו לשקול ולקבל החלטות הנוגעות לחייו ולבריאותו (אמנם עי' רש"י יומא פ"ג שכתב לפרש "תונבא" חולי של שטות מחמת חוליו, אבל שם הנידון אינו

ב) דרגה קלה ממנה, כאשר אינו מבחין בין טוב לרע, ואינו מודע לתוצאות מעשיו המידיות.

לגבי שתי אלו אין תוקף למעשהו, והרי הוא בכלל שכרותו של לוט.

ג) כאשר מודע לתוצאות מעשיו המידיות, אבל אין בכוחו לשפוט האם לעשות מעשה זה, והוא עושה אותו בלא שיקול דעת כלל. מצב זה טעון הבהרה האם נכלל בגדר "שכרותו של לוט".

ד) כאשר יש בכוחו לשקול בדעתו ולשפוט, אך שיפוטו משובש מחמת יינו, אינו נכלל בכלל "שכרותו של לוט", והוא נדון במצב זה כבן דעת לכל דבר.

המסקנה העולה מן הדברים היא, שלצד המקרים החד משמעיים אשר בהם האדם אינו בר דעת, ואין תוקף לכל מה שפועל, ישנם מצבים בהם נפסק על האדם בהלכה שהוא שוטה, בלא להתייחס להבנתו במקרה הקונקרטי העומד לפנינו. מצב כזה קיים בשוטה לדבר אחד לשיטת הרמב"ם וסיעתו, וכן במפגר, לסוברים שהוא נידון כשוטה.

מאידך גיסא, יתכן מצב בו הבנת האדם את המקרה הקונקרטי שלפניו תהיה פגומה, אבל אם הפגיעה נובעת מסיבה חיצונית, של שכרות למשל, לא ידון אדם זה כשוטה, ויהיה תוקף משפטי לפעולותיו.

מן הראוי לחזור ולהדגיש שיש עדיין צורך לדון לענין מה חל עליו שם שוטה, האם לגבי כל הענינים או שמא נחלקים הדינים בין שוטה לענין חיוב במצוות, לענין פעולות משפטיות כמכירה ולענין גיטין וקידושין וכיוצא בזה.

ד. אישפוז וטיפול כפוי בחולי נפש

האדם הוא בעלים על עצמו ועל פעולותיו, ואין רשות לכפות על אדם לפעול פעולה כל שהיא, או לכופו להמנע מפעולה שחפץ לעשותה, שהרי כפיה זו היא פגיעה בבעלותו.

סרובו הוא בטעות, אינו הגיוני, ואף יגרם לו נזק ע"י סרובו, אי אפשר יהיה לכפותו ולטפל בו, שהרי אמרו "זכין לאדם שלא בפניו" מתוך ההנחה שאילו היה יודע היה מסכים, אבל לא אמרו "זכין לאדם בעל כרחו", וק"ו שאי אפשר לכפותו ולעשות מעשה בגופו כנגד רצונו, ולפיכך יש להתחשב ברצונו של אדם, אפילו אם הוא רצון מוטעה. ולפי זה כיון שדין השוטה לדבר אחד הוא כבן דעת לכל דבר, לא יהיו רשאים לכפות עליו טיפול, וזאת על אף שסירובו הוא מוטעה, ונובע משטותו.

ושמא יש להבדיל בין בן דעת שטועה לבין השוטה לדבר אחד, מפני שאף לסוברים שהשוטה לדבר אחד אינו נידון באופן כללי כשוטה, אבל לאותו דבר עצמו שהוא שוטה בו, נידון כשוטה (כן היא שיטת הנודע ביהודה והשאגת אריה בשו"ת אור הישר), ואם כן אין כל משמעות לסירובו שהרי הוא סירוב של שטות.

ה. מחלת נפש של האם כאינדיקציה להפלת העובר

אם המשך ההריון עלול לסכן את חיי האם - חייה קודמין לחיי העובר ומותר להפסיק את ההריון. אולם המצבים בהם יש חשש שהמשך ההריון והלידה יגרמו להחמרה ממשית במצבה הנפשי של האם הם מיעוט. לרוב, הסיבות שמחמתם מבקשים לבצע הפלה הן, כאשר המחלה תורשתית ויש חשש שהולד לוקה במחלה, או כאשר האם אינה מסוגלת לטפל בצאצאיה, והם יפלו למעמסה על הציבור.

דעת הפוסקים נוטה שלא להתיר לבצע הפלה מסיבות אלו. אצל חולת הנפש יש מבחינה מסוימת להחמיר יותר מאשר אצל שפויה, מכיון שלעיתים אין משקל לרצונה ולבקשתה של החולה לבצע את ההפלה.

כפיה ואינו נוגע לעניינו). לעומת זאת אצל חולה הנפש קיימת פגיעה ביכולת השיפוט.

כאשר הפגיעה היא חמורה ודעתו משובשת לגמרי, במצב זה יש רשות לטפל בו בכל טיפול שהוא לטובתו, מתוך הנחה שאילו היה בדעה צלולה ודאי היה מסכים לטיפול, והכלל "זכין לאדם שלא בפניו" קיים כאן במובנו הרחב. אולם כאשר השיבוש אינו מוחלט, יש לבחון צדדים שונים בענין.

כבר הרחבנו את הדיון במקום אחר, שלעיתים על אף שהאדם נידון כשוטה, ואין תוקף משפטי לפעולותיו, בכל זאת קיימת בו מידת דעת כזו, שיש משמעות לרצונו, ויש להתחשב בו ולתת לרצונו את המשקל הראוי לו. ולאור זאת יש להתחשב בדעתו של השוטה לענין הטיפול בו. אמנם ברור שאין הדברים אמורים אלא כאשר למראה עינינו הסירוב לקבל את הטיפול אינו תוצאה של המחלה עצמה, וכגון, חולה נפש המסרב לקבל הלב חשמלי כיון שחושש מפגיעה בזכרון שעלולה לבא בעקבותיו, או שחושש מתוצאות הרדמה כללית, חשש העשוי להיות קיים אף אצל בריאים בנפשם. אבל אם הסרוב לקבל טפול נובע מעצם המחלה, וכפי ששכיח אצל חולי הנפש, ברור שאף אם מצבו של חולה הנפש הוא כזה שבדרך כלל יש להתחשב ברצונו, אין הדברים אמורים אלא ב"רצון בריא", ולא ב"רצון" של שטות.

ועדיין יש מקום לדיון בסרוב של שוטה להתרפא משטותו, כאשר מחלת הנפש היא כזו שאין הלוקה בה נדון כשוטה, ויש תוקף משפטי לכל פעולותיו של חולה זה, וכגון בשוטה לדבר אחד, לסוברים כן. דוגמה לדבר, הסובל משגעון רדיפה, ובשאר דבריו מבין ונוהג כשורה, אולם כאשר רוצים לנסות לרפאותו הוא מסרב, כי לדעתו אינו חולה כלל, ומחשבות הרדיפה אינם מחלה אלא הן אמת לאמיתה.

יש להעמיד השאלה באופן זה: כאשר אדם בר דעת מסרב לקבל טפול רפואי, אף אם